

Poimanja slobode i Rawlsovo stajalište

Marko JAKIĆ
Sveučilište u Zadru,
Odjel za filozofiju¹

UDK: 123:17

DOI: 10.15291/ai.2851

PRETHODNO PRIOPĆENJE

Primljeno: 15. svibnja 2019.

SAŽETAK

KLJUČNE RIJEČI:
izbor, ljudsko biće,
moralnost, sloboda.

Članak se bavi određenjem ljudskih bića kao bitno slobodnih bića. U uvodnom dijelu naznačena su međusobno različita poimanja slobode utemeljena na različitim definicijama slobode. U prvom dijelu navedeni su osnovni konteksti različitih definicija slobode i osnovni konteksti opovrgavanja da je ljudsko biće uopće slobodno biće. U drugom dijelu navedeno je Rawlsovo stajalište i naznačena je kantovska interpretacija ovog stajališta. U trećem dijelu izvedena je protuargumentacija u odnosu na skeptička opovrgavanja prema kojima ljudsko biće uopće nije slobodno biće. U četvrtom dijelu navedene su mogućnosti rawlsovske kritike u odnosu na alternativna poimanja slobode. U zaključnom dijelu ustanovljena je teorijska (društvena i etička) nadmoć definicije slobode kao mogućnosti izbora u neposrednoj poveznici s moralnom odgovornosti.

¹ * naslovni asistent

UVOD

Problem je slobode jedna od središnjih tema filozofije i to bez obzira na međusobno različite tradicije koje su razvijane u različitim povijesnim okolnostima te su razvijane na kulturološki različitim geografskim prostorima. Jedan je od ciljeva ovoga rada ukazati na neke značajne povijesne izvornike koji su mogli utjecati na jednu od suvremenih definicija pojma slobode. Definicija glasi: sloboda je mogućnost djelovanja izborom između različitih alternativa. Ovu je definiciju slobode usvojio John Rawls. Izlučivanje razloga ovog usvajanja osnovna je tema ovog rada. Tema je izložena u zajednici s naznakama o mogućnostima rawlsovske kritike alternativnih definicija slobode, te je izložena u zajednici s naznakama o mogućnostima opovrgavanja suvremenih skeptičkih argumenata u odnosu na slobodu kao pretpostavljeno obilježje ljudskoga bića. Naznake ovih mogućnosti ostali su ciljevi ovoga rada. Metodologija se istraživanja sastoji od analize osnovnih konteksta različitih definicija slobode, međusobne usporedbe rezultata analize te od pokušaja protuargumentacije u odnosu na tezu o nepostojanju slobode koja je iskazana uz pomoć skeptički interpretiranih znanstvenih rezultata suvremenih istraživanja.

DEFINICIJA SLOBODE KAO MOGUĆNOSTI IZBORA I ALTERNATIVNE DEFINICIJE

Poimanje je slobode kao izbora između alternativa vrlo rano ontološki povezana s problemom moralne odgovornosti, ustrajavši u svojoj osnovi sve do danas. Prvi je razlog ove ustrajnosti način njezina razrješenja mogućega sukoba između razuma i emocija. Vođena razumom pri procjeni mogućnosti ostvarenja različitih životnih putova, obdarena sposobnošću poimanja dobra i poimanja negacije dobra, osoba može izabrati, npr. ljubav, nesebičnost i suosjećanje.

Ljubav, nesebičnost i suosjećanje teško da su nužno u sukobu s razumom. Drugi je razlog ustrajnosti ove definicije njezina upućenost prema međuljudskim odnosima koji bi mogli doprinijeti smanjenju utjecaja izvanjskih prisila te time doprinijeti ostvarenju praktičkih djelovanja u skladu s teorijski uspostavljenim poimanjem slobode kao bitnim obilježjem ljudskoga bića. Treći je razlog njezine ustrajnosti njezina uspostava moralne odgovornosti svake psi-

hički uravnotežene jedinstvene osobe.² Moralna odgovornost uspostavljena osloncem na sposobnost rasuđivanja o osnovnim sadržajima onoga što možemo nazvati moralno dobrim.³

U filozofskoj su se misli tijekom vremena razvile također druge i drugačije, a u suvremenosti također teorijski utjecajne definicije slobode. Uzimam u obzir te druge i drugačije definicije slobode koje su razvijane u angloameričkoj filozofskoj tradiciji. Prvenstveno stoga što John Rawls dolazi iz ove filozofske tradicije. Što ne mora značiti da ovoj tradiciji njegova filozofska misao u cijelosti i pripada. Naime, zbog snažnoga utjecaja filozofije Immanuela Kanta na Rawlsovu misao, moguće je argumentirano ustvrditi da njegova filozofija svojim značajnim dijelom također pripada i kontinentalnoj europskoj filozofskoj tradiciji.

U angloameričkoj filozofskoj tradiciji više od stoljeća razvijana je definicija slobode kao odsustvo zaprjeka za njezino ostvarenje. Sloboda je ničim ometano djelovanje. Slobodna volja ograničena je samo zaprjekom njezina neometanoga djelovanja. Razvijana kao klasično liberalistički označen dio utilitarističke misli, nazvana je negativnom definicijom slobode. Naime, klasična liberalistička misao trudila se je ukazivati na izvanjske (društvene) zapreke koje su onemogućavale postojanje uvjeta za slobodno djelovanje. Njezin naglasak na izlučivanju izvanjskih zaprjeka slobodnom djelovanju prvenstveno je rezultirao određenjima onoga što slobodu onemogućuje. Naime, rezultirao je određenjima onoga što sloboda nije, no ne i nedvojbenim određenjem onoga što sloboda jest. Iako je paradoksalno primjenjiva na bilo koja živa bića, utilitaristička misao usvojila je ovu definiciju slobode, primijenivši je nesumnjivo samo na ljudska bića. No onaj dio klasične liberalističke misli koji je povijesno, činjenično svakako bio razvijan u okvirima utilitarističke misli, a koji je neometano djelovanje bilo koje osobe ograničavao upravo u ime ostvarenja mogućnosti neometana djelovanja druge bilo koje osobe, ostao je u prevladavajućoj struji (*main stream*) suvremene utilitarističke misli gotovo zanemaren. Štoviše, ostao je izrazito zanemaren od strane suvremene inačice utilitarizma, kada je ona kao „neutralna” etička teorija uklopljena u suvremenu i planetarno

² Pod „psihički uravnoteženom” osobom mislim na bilo koju osobu koja ne pripada bilo kojoj vrsti slučaja za koji psihijatrijska medicina može sa sigurnošću ustvrditi potrebu njezina liječenja. Samo osobe za koje psihijatrija sa sigurnošću može ustvrditi psihičko oboljenje ne mogu biti moralno odgovorne za svoje postupke.

³ Povjerenje u ovu sposobnost u Sv. Pismu iskazano je u sljedećoj rečenici: „Sve, dakle, što želite da ljudi čine vama, tako činite i vi njima.” (Matej 7: 12)

utjecajnu ideologiju neoliberalizma.⁴

U suvremenoj je američkoj filozofiji razvijeno također i poimanje slobode u kojoj je izraz „mogućnost izbora” određen kao *differentia specifica* njezine definicije. No koja ovu „mogućnost izbora” određuje u značajnoj mjeri na drugačiji način. Sloboda (*leeway freedom*) je mogućnost izbora u međusobno različitim protučinjeničnim (*counterfactual*) okolnostima.⁵ Volja može biti slobodna, samo ako je uvijek na raspolaganju mogućnost izbora drugačijega djelovanja. Ova je definicija slobode oslonjena na stalno prisustvo mogućnosti protučinjenično drugačijega djelovanja. Ovakvim osloncem svakako je naglasila preduvjet jednoga smislenog poimanja slobode.

U istoj tradiciji razvijena je također i definicija slobode koja je istaknula ljudsko biće kao izvor izbora (*source of choice*) djelovanja. Sloboda je mogućnost djelatnoga utjecaja na svijet na međusobno različite načine. Krajnji nadzor (kontrola) naših djelovanja je u nama, a ne u čimbenicima (*factors*) koji su izvan nas.

Manevarska definicija slobode (*leeway freedom*) i definicija izvora slobode (*source of choice*) teorijski su objedinjene 2001. god. tako što je slobodna volja određena uz pomoć sljedećih pretpostavljenih sposobnosti ljudskih bića: (a) sposobnosti izbora alternativnosti, (b) sposobnosti razločnosti, (c) sposobnosti aktivne kreativnosti.

Usuprot ovim nastojanjima, poglavito u okvirima iste filozofske tradicije, razvijan je i teorijski skepticizam u odnosu na poimanje ljudskoga bića kao slobodnoga bića. Dovedena je u sumnju bilo koja definicija slobode koja bi se mogla primijeniti na ljudsko biće u značenju ontološki pripadajućega mu bitnoga obilježja – sloboda je pričin (iluzija). Ovaj skepticizam poglavito se temelji na sljedećim argumentima: (1) argumentu fizikalizma identitetnih stanja (*type physicalism*), (2) argumentu nepostojanja nadzora, (3) argumentu nesvjesnosti.

⁴ Suvremena utilitaristička misao u proteklim godinama dvadeset i prvog stoljeća svoj izraziti utjecaj kao neutralna etička teorija ima na ideologiju neoliberalizma. Enciklopedija Britannica određuje utilitarizam kao jedan od najsnažnijih i najuvjerljivijih pristupa normativnoj etici u povijesti filozofije, a neoliberalizam kao ideologiju i politički model koji naglašava vrijednost slobodne tržišne utakmice. (*Encyclopedia Britannica, online, 10.12. 2018.*) Merriam-Webster rječnik određuje utilitarizam kao doktrinu prema kojoj je dobro ono što je korisno u velikoj mjeri pretežitom većini, te da određenje ispravnog ponašanja treba biti usmjereno prema korisnosti njegovih posljedica. (*Merriam-Webster Dictionary, online, 10.12. 2018.*)

⁵ Američki povjesničar ekonomskih znanosti Philip Mirowski (2013) u *Trinaest zapovijedi neoliberalizma* ovu definiciju slobode promatra kao 'manevarsku' slobodu.

OSNOVNI KONTEKSTI ALTERNATIVNIH DEFINICIJA SLOBODE

Prethodno su navedeni razlozi ustrajnosti definicije slobode kao mogućnosti izbora u poveznici s moralnom odgovornošću. Na ovom je mjestu moguće ukazati na, npr. osnovne kontekste tri povijesno značajna filozofa koji su kulturološki zasigurno mogli utjecati na ovu njezinu ustrajnost:

Aristotel slobodu (*ελευθερία*) poima kao pretpostavku za moralno djelovanje. Frederick Copleston o ovom Aristotelovom stajalištu navodi sljedeće:

„Sloboda je pretpostavka za moralno djelovanje, jer samo za dragovoljne postupke čovjek snosi odgovornost, tj. dragovoljne u širokom smislu. Ako čovjek djeluje pod fizički izvanjskom prinudom, ili u neznanju, on ne može biti odgovoran. Strah može umanjiti dragovoljnost nekog postupka, ali postupak kao što je izbacivanje tereta iz broda u oluji, što ni jedan normalan čovjek ne bi učinio u običnim okolnostima, svejedno proizlazi iz samog izvršitelja“ (Copleston 2003: 338).

Toma Akvinski slobodu (*libertas*) određuje kao sposobnost prosudbe i izbora dobra svojstvenu razumnim bićima. Sloboda je bitno obilježje naravi ljudskoga bića. Ovo Tomino stajalište proizlazi iz sljedećega njegova razmatranja o biću, te iz njegova razmatranja o slobodi izbora:

„A prvi pojam koji je umu na neki način najrazumljiviji i na koji on svodi sve ostale pojmove jest biće, kako kaže Avicena u početku svoje *Metafizike* (knj. I, pogl. 6). Stoga sve ostale pojmove treba shvatiti kao dodatne pojmove pojmu bića. No pojmu bića je nemoguće dodati nešto što bi po svom ustrojstvu bilo izvan njega, kao što se nekom rodu dodaje razlika, ili predmetu pripadna osobina, jer svaka stvar bitno pripada u biće“ (Akvinski q I, a I).

„Racionalna narav je obdarena slobodnim izborom, štoviše, to čini razliku u njezinu djelovanju naspram bilo kojeg drugog naravnog čimbenika. Svaka druga narav određena je nekim pojedinačnim dobrom i njezina djelovanja determinirana su u odnosu na takvo dobro. No racionalna narav određena je dobrim bez dopunskog ograničenja. Dobro, pojmljeno u apsolutnom smislu, objekt je volje, upravo tako kako je istina, pojmljena u apsolutnom smislu, objekt intelekta“ (Akvinski q 24, a 7).

Aurelije Augustin slobodu kao izbor iz mogućnosti alternativnih djelovanja određuje u oprjeci dobra i zla, a slobodnu volju kao unutarnje obilježje ljudskoga bića:

„Krepostima se nitko ne služi na zao način; drugim pak dobrima, to jest srednjim i nižima, svatko se može služiti ne samo dobro nego i zlo“ (Augustin 5, 10).

„Doista, ne možemo zaniijekati da imamo moć ako nam ne manjka to da hoćemo; a dok hoćemo zapravo uopće nećemo ako nam nedostaje sama volja...Naša volja dakle uopće ne bi bila volja kad ne bi bila u našoj moći. Ali, budući da nam je u moći, slobodna nam je. Nije nam naime slobodno ono što nemamo u moći, ili ono što imamo ne može nam ne biti slobodno“ (Augustin 95, 100).

Osnovni konteksti stajališta ova tri filozofema potvrđuju dakle postojanje poimanja slobode kao mogućnosti izbora te poimanja slobode kao bitnoga obilježja ljudskoga bića. Stoga su ovi filozofemi mogli utjecati na ustrajnost ove definicije. Odnosno, na činjenicu da je ona u svom temelju usvojena u nekim suvremenim filozofijama.

Alternativna i jednako tako utjecajna definicija slobode kao neometanoga djelovanja izvorno je u kontekstu Hobbesove teorije iskazana na sljedeći način:

„Sloboda ili nezavisnost znači (u pravom smislu) odsustvo otpora (pod otporom mislim na izvanjske prepreke kretanju), a može se primijeniti podjednako na nerazumna i neživa stvorenja kao i na razumna. Jer, što god da je vezano ili opkoljeno tako da se može kretati samo unutar određenog prostora, koji je i sam određen otporom nekog izvanjskog tijela, za to kažemo da nema slobodu daljnjeg kretanja. Isto tako, za sva živa stvorenja, zatvorena ili ograničena zidovima ili lancima, također i za vodu, dok je drže stjenke obale ili posude, bez koje bi se inače raširila u širi prostor, također obično kažemo da nemaju onakvu slobodu kretanja kakvu bi imali bez tih vanjskih zaprjeka. No, kad se ta zaprjeka kretanju nalazi u građi same stvari, tad ne kažemo da joj manjka sloboda, već moć kretanja, kao kad kamen leži nepomično ili kad je netko bolešću prikovan za postelju“ (Hobbes 2004: 146).

Ova je definicija slobode određena preko odsustva otpora. Time upućuje na svoje negativno određenje. No, bez obzira postoje li ili ne postoje zaprjeka kao otpori kretanju, samo bića čije je ustrojstvo takvo da imaju moć kretanja imaju i slobodu kretanja. Primijenjena na ljudska bića, ova definicija izvorno ne odriče ni djelatnu narav ljudskim bićima, niti mogućnost međusobno različitih izborâ pri djelovanju. Ove značajke Hobbesove definicije slobode iskazao je Philip Pettit na sljedeći način:

„Hobbesova prirodna analogija, posebno analogija s vodom potkrepljuje tri

važne točke koje je uspostavio u odnosu na slobodu kao odsustvo otpora (vidi također DC: 111, 151). Jedna je da je sloboda u ovom smislu pretpostavljena kao unutarnja sposobnost, koja dozvoljava izvanjske prepreke, te koja djeluje na odgovarajući način. On argumentira u prilog ove točke neposrednom analogijom s prirodnim stvarima: 'kada je prepreka kretanju u ustrojstvu same stvari mi obično nećemo reći da ona oskudijeva u slobodi, nego u moći kretanja' (L: 136). Da bi se moglo reći kako je neki čimbenik slobodan ili neslobodan da učini nešto pretpostavlja se sposobnost da učini to nešto, stoga; ako ova sposobnost nedostaje, onda se pitanje o slobodi uopće ne postavlja... Druga točka koju Hobbesova prirodna točka potkrjepljuje je možda u suprotnosti s intuicijom. Kada voda u ovom primjeru ne bi u svojoj naravi imala sposobnost rasprostiranja, onda njezine opisane obale ne bi bile njezina prjepreka: 'ono što nije subjekt kretanja nije subjekt prjepreke' (L: 136). Uz pomoć neotklonjive analogije Hobbes želi reći da: Ako neka izvanjska prjepreka otklanja slobodu nekog čimbenika određenu kao nepostojanje prjepreke, onda čimbenik mora imati sposobnost takvog djelovanja i u uvjetima zapriječenosti djelovanja. Imajući tako odluku o tome što činiti. Čimbenik se suprotstavlja 'stani, u činjenju onoga što je njegova volja, želja, ili nagnuće za djelovanje'. Ja nisam lišen u mojoj slobodi kao nepostojanju prjepreka, u smislu prjepreka mogućnostima koje možda mogu htjeti, nego samo prjeprekama mom aktualnom htijenju. Ako, npr. biram učiniti A i ne postoje prjepreke da to učinim, onda ću biti slobodan učiniti A. No isto je ako postoje prjepreke za svaku alternativu" (Pettit 2005: 85).

Razvijana u kontekstu utilitarističke teorije, ova je definicija naglasila nepoželjnost bilo kakvih zaprjeka slobodnom djelovanju. U kombinaciji s jedinim načelom utilitarizma, postala je oslonac za tvrdnju o neutralnosti etike utilitarizma. Neutralnosti u smislu moralne podrške oblicima demokratskoga ustrojstva koji neutralno otklanjaju zaprjeke privatnim inicijativama koje doprinose povećanju ukupnoga zbroja zadovoljstava. Osobni su doprinosi povećanju ukupnog zbroja zadovoljstava uspostavljeni kao mjerljive veličine – mjerljive uz pomoć posljedica osobnih djelovanja.⁶ Potom je uslijedila ispravka u iskazu načela. Ispravka u smislu otklanjanja hedonističkih prizvuka iz njegove formulacije te ujedno zamjena tvrdnje o kvantitativnoj

⁶ Jeremy Bentham (1789) je ovu mjeru iskazao na sljedeći način: (1) Utilitarizam prepoznaje temeljnu ulogu bola i zadovoljstva u ljudskom životu. (2) Odobrava ili neodobrava djelovanja na temelju količine bola ili zadovoljstva koja donose, tj. prema posljedicama. (3) Izjednačava dobro i zadovoljstvo, te zlo i bol. (4) Ustvrdjuje da je zadovoljstvo i bol moguće kvantificirati, stoga i 'mjeriti'.

naravi čimbenika mjere tvrdnjom o njegovoj kvalitativnoj naravi – „zbroj zadovoljstava“ zamijenjen je „zbrojem sreće“. Kvantiteta (obujam) zbroja sreće svejedno je ostala mjerljiva – uz pomoć mjerljivosti posljedica ovih ničim ometanih djelovanja.⁷ Ova je ispravka dodala u etičkom smislu jedno važno ograničenje u odnosu na definiciju slobode kao neometanoga djelovanja. Zahtijevala je ograničenje slobode u ime slobode. Odnosno, zahtijevala je granično određenje prema kojemu sloboda neke osobe prestaje tamo gdje započinje sloboda neke druge osobe. Time je u etičkom smislu dodala zahtjev za obvezom moralnoga uravnoteženja, preko neprekoračiva zahtjeva za građanskom jednakošću osoba.⁸ No u suvremenoj neoliberalističkoj inačici utilitarizma problem osiguranja društvenih preduvjeta za mogućnost ostvarenja ove moralne obveze ostajao je zanemarivan i/ili osporavan. Naime, neoliberalizam jest izvorno ustanovljen s namjerom očuvanja ničim ometane slobodne tržišne utakmice privatnoga poduzetništva smanjenjem regulatorne uloge državne administracije na minimalnu mjeru.⁹ Povećanje „obujma sreće“ ovim smanjenjem trebalo je biti mjereno kao posljedica uklanjanja zaprjeka slobodnim privatnim inicijativama. No tijekom vremena neoliberalistička doktrina počela je mjeriti nešto sasvim drugo. Kvantiteta stečenoga vlasništva kao dokaz kvalitete uspješnosti postala je kvantitativna mjera kvalitete. Ako stečeno vlasništvo uključuje i proizvodne kapacitete, onda je uspješnost mjerljiva i brojem zaposlenika. Stoga slobodna tržišna utakmica spontano izlučuje one koji su najbolji. Obveza moralnoga uravnoteženja prema manje uspješnima time je postala suvišna.¹⁰ Neuspješni su i najgori, te ne mogu biti ništa više nego samo gubitnici.¹¹

Neovisno o ovakvim neoliberalističkim mjerenjima kvalitete posljedica slobodnih inicijativa, liberalističko poimanje slobode razvijano je kao manevarsko djelovanje (*leeway freedom*) te kao izvor izbora (*source of choice*). Prvo

⁷ J. S. Mill (1861) iskazao je sljedeće primjedbe na Benthamova određenja: (1) Središnja tema utilitarizma nije kvantiteta zadovoljstva, nego kvaliteta sreće. (2) Račun je nerazuman – kvalitete se ne mogu kvantificirati, postoji razlika između „viših“ i „nižih“ zadovoljstava. (3) Utilitarizam se poziva na 'načelo najveće sreće' – nastoji unaprijediti sposobnost postignuća sreće, tj. višeg zadovoljstva, za najveći broj ljudi, ovo je njegov 'obujam'.

⁸ J. S. Mill je ovo ograničenje iskazao preko jedinog cilja zbog kojeg se sila može pravdedno primijeniti nad bilo kojim članom civilizirane zajednice protiv njegove volje, tj. spriječiti ga da čini nepravdu drugima. Navlastito dobro, fizičko ili moralno, nije dovoljno opravdanje (v. Mill 1988: 118).

⁹ v. Friedman 1951: 91

¹⁰ Sumnju u postojanje potrebe za moralnim uravnoteženjem, npr. Robert Nozick je iskazao pozivši se na neponovljivost i navlastitost egzistencija s zaključkom da nikakva moralna uravnoteženja ne mogu voditi ka većem društvenom dobru (v. Nozick 1974: 33).

¹¹ Peter Singer se je u recenziji Nozickove knjige *Anarchy, State and Utopia* složio s Nozickom, te je ustvrdio kako zalaganje za uravnoteženjem počiva na neopravdanoj asimetriji između onih koji su najbolji i onih koji su najgori (v. Singer 1975: 19-25). Sadašnji je predsjednik SAD-a nedavno izjavio da bi ove najgore trebalo pomesti s ulica američkih gradova

poimanje odredio je Alfred Ayer, a drugo Robert Kane. U sljedećim kontekstualnim okvirima:

„Kada sam rekao da sam nešto učinio po svojoj slobodnoj volji, onda je implicirano da ja mogu djelovati i na drugi način... Reći da nešto mogu učiniti i na drugi način je reći, najprije, da ja mogu djelovati i drugačije, ako sam tako izabrao, zatim, da je moje djelovanje bilo svojevoljno u smislu u kojem, recimo, kleptomanovo nije, te naposljetku, da me nitko nije prisilio na izbor koji sam učinio. Ova tri uvjeta mogu doista biti ispunjena. Kada su ispunjena, tada možemo reći da djelujemo slobodno... Može biti rečeno da netko može djelovati drugačije, ako su uzroci njegova djelovanja različiti“ (Ayer 1954: 64).

„Vjerujemo da imamo slobodnu volju kada sebe vidimo kao čimbenike sposobne za utjecaj na svijet na različite načine. Otvorene alternative, ili alternativne mogućnosti, izgleda da leže ispred nas. Rezoniramo i razmatramo o njima te biramo. Osjećamo da je ‘do nas’ što ćemo izabrati i kako ćemo djelovati; to znači da smo mogli izabrati i djelovati drugačije. Kao što je Aristotel naznačio: Kada je djelovanje ‘do nas’, onda je i nedjelovanje ‘do nas’. Ovo ‘do nas’ također navodi na to da zadnja kontrola naših djelovanja leži u nama, a ne u čimbenicima izvan nas koji nisu pod našim nadzorom“ (Kane 2002: 5-6).

Ova poimanja objedinio je Henrik Walter (2002) preko poimanja slobodne volje kao sposobnosti odlučivanja. Volja može biti slobodna: ako smo sposobni izabrati drugačije, ako biramo iz razumljivih razloga, te ako smo izvori djelovanja. Sposobnost izbora slobodnom voljom složeno je mentalno stanje izazvano visokom neuronskom interaktivnošću u CNS-u.¹²

OSNOVNI KONTEKSTI SKEPTIČKIH ARGUMENATA

Usuprot prethodno, u osnovnom kontekstualnom određenju, izdvojenim međusobno različitim definicijama slobode u suvremenosti su razvijeni i skeptički argumenti koji u cijelosti opovrgavaju samo postojanje slobode. Argumenti za nepostojanje slobode uklopljeni su u sljedeće osnovne kontekste:

(1) Osnovni kontekst argumenta fizikalizma identitetnih stanja: Na svijetu postoje samo materijalni entiteti čije je kretanje determinirano prirodnim zakonima. Materijalne entitete kao fizikalne entitete (poput, npr. elektrona, foto-

¹² Kraticu ‘CNS’ rabim za ‘centralni neurofiziološki sustav.’

na, protona, neutrona, bozona), te prirodne zakone kao fizikalne zakone (poput, npr. zakona gravitacije, zakona termodinamike, zakona elektrodinamike) otkriva i proučava fizika. Budući fizika proučava realnost na njezinoj temeljnoj razini, fizikalna teorija ima najveću objašnjujuću moć. Uz pomoć fizikalnih spoznaja u stanju smo objasniti kemijske, pa stoga i neurofiziološke procese. U temelju naših mentalnih stanja uzrokovno stoje neurofiziološka stanja te su mentalna stanja objašnjiva uz pomoć neurofizioloških stanja. Postoji objašnjujući lanac koji od mentalnih stanja vodi preko neurofizioloških stanja do kemijskih stanja, te konačno od kemijskih stanja do fizikalnih stanja. Tvrdnja o uzrokovnom odnosu neurofizioloških stanja i mentalnih stanja uspostavljena je u fizikalizmu identitetnih stanja u tri inačice: a) Za svaki mentalni predikat M postoji fizikalni predikat F takav da je rečenica oblika „ x je M ako i samo ako x je F ” analitički istinita; b) Za svaki mentalni predikat M postoji fizikalni predikat F takav da rečenica oblika „ x je M ako i samo ako x je F ” iskazuje zakonsku poveznicu (*bridge law*); c) Za svaki mentalni predikat M postoji fizikalni predikat F takav da je rečenica oblika „ x je M ako i samo ako x je F ” dana *a priori*. Sve tri inačice preko analitičke, ili preko zakonske, ili preko apriorne istinitosti rečenice „ x je M ako i samo ako x je F ” koja iskazuje identičnost mentalnih i neurofizioloških stanja posljedično odriču mogućnost poimanja ljudskoga bića kao slobodnoga bića. Determinirani smo neurofiziološkim procesima koji su objašnjivi uz pomoć fizikalnih zakona. Fizikalni zakoni ne poznaju izuzetke pa ni mogućnost izborâ ili inačnih tijekova koji su nužni za suvislo poimanje slobode. Sloboda je dakle samo naša iluzija.¹³

(2) Osnovni kontekst argumenta nepostojanja kontrole: Pod našim nadzorom nisu događaji koji pripadaju prošlosti, niti su pod našim nadzorom zakoni prirode. Događaji koji pripadaju vremenu prije našega rođenja posljedično djeluju na našu sadašnjost. Budući ne možemo nadzirati ni prošlost ni zakone prirode, ne možemo nadzirati ni naše sadašnje postupke. Determinirani smo prošlošću i zakonima prirode. Sloboda je dakle samo naša iluzija.¹⁴

(3) Osnovni kontekst argumenta nesvjesnosti: Postoje znanstveni dokazi koji pokazuju da našim odlukama upravlja nesvjesna i čisto fizička aktivnost neurona koja prethodi našim svjesnim odlukama. Budući su naše svjesne odluke uzrokovno determinirane nesvjesnim neuronskim aktivnostima, slobodna svjesna odluka je samo pričin. Svjesne odluke donosimo od pola do sedam

¹³ v. David Armstrong (1968), Donald Davidson (1970), Ernest Nagel (1961), John W. Yolton (1983)

¹⁴ v. Peter V. Inwagen (1983)

sekundi nakon uzrokovne nesvjesne neuronske aktivnosti. Budući postoji mogućnost neuronske predvidivosti svjesnih odluka, moguće je utjecati na neuronske procese u CNS-u te time posljedično i na svjesne odluke. Posljedičnost i predvidivost svjesnih stanja pokazuju da je sloboda samo naša iluzija.¹⁵

RAWLSOVO STAJALIŠTE I KANTOVSKA INTERPRETACIJA

Rawlsovo teorijsko slaganje s definicijom slobode kao mogućnosti alternativnih izbora od kojih su neki moralne naravi nedvojbeno proizlazi iz cjelokupnoga konteksta stajališta koja je iskazao u svojim djelima.¹⁶ Dokažimo ovu tvrdnju nizom navoda:

Govoreći o pravu na politički građanski neposluh, Rawls se o alternativnom izboru kao racionalnoj pretpostavci za mogući način realnoga djelovanja izjasnio na sljedeći način: „Društveni smisao za pravednost vjerojatnije je da će se otkriti u činjenici da većina neće moći prihvatiti korake koji su nužni za gušenje manjine i kazniti postupke građanskoga neposluha, kao što to zakon dozvoljava. Nemilosrdne taktike koje bi se mogle razmatrati u drugim društvima je da one nisu pozdravljene kao realne alternative“ (Rawls 1971: 339). Iz određenja racionalne alternativnosti nije isključio emocije: „Sada su kajanje i sram samo-odnosni, ali sram povlači jednu posebnu intimnu vezu s našom osobom i s onim o čemu ovisimo pri potvrdi osjećaja vlastite vrijednosti“ (Rawls 1971: 388). Slobodu je potvrdio kao bitno obilježje ljudskih bića: „Sljedeći kantovsku interpretaciju pravednosti kao nepristranosti, možemo reći da osobe djelujući iz ovih načela djeluju autonomno: One djeluju iz načelâ pod uvjetima koje bi prepoznale kao one koji najbolje izražavaju njihovu narav kao slobodnih i jednakih racionalnih bića“ (Rawls 1971: 443). Otklonio je potrebu da se sloboda definira samo na negativan, ili samo na pozitivan način: „Spor između zagovornika pozitivne i negativne slobode o tomu kako bi sloboda (*freedom*) trebala biti definirana je nešto što ću ostaviti po strani. Vjerujem da se najveći dio ove rasprave uopće ne odnosi na definicije, nego na relativne vrijednosti različitih sloboda (*liberties*) kada one dođu u međusoban sukob“ (Rawls 1971: 176). Uspostavio je poveznicu između slobode i moralnosti kao najveću društvenu vrijednost: „Dobro uređeno društvo je definirano kao ono

¹⁵ v. Benjamin Libet (2004), John D. Haynes (2006), Harry G. Frankfurt (1969)

¹⁶ v. John Rawls (1971: 179, 131- 132, 339, 457), (2000: 25-31, 64- 69, 69-72), (2004: 19-25, 76, 194), (1999: 4, 18-24)

koje učinkovito uređuje javno poimanje pravednosti. Članovi takvog društva jesu i sebe vide kao slobodne i jednake moralne osobe“ (Rawls 1971: 475). Djelatna načela za svoju konstrukciju društvenoga ugovora iskazao je uz pomoć dva načela pravednosti:¹⁷ „(I) Svaka osoba treba imati jednako pravo na najširu shemu jednakih osnovnih sloboda, koja je spojiva sa sličnom shemom sloboda za druge“ (Rawls 1971: 53). „(II) Društvene i ekonomske nejednakosti trebaju biti tako uređene da su (a) od najveće očekivane koristi onima u najmanje povoljnom položaju i da su (b) povezane s položajima i službama koje su otvorene za sve pod uvjetima nepristranih jednakosti i mogućnosti“ (Rawls 1971: 72). Pomaganje onima u najnepovoljnijem društvenom položaju uspostavio je kao moralnu obvezu društva.¹⁸ Posebne slobode (*liberties*) je ograničio samo u korist cjelovite slobode: „Osnovna sloboda, pokrivena prvim načelom, može biti ograničena samo u korist same slobode, tj. samo da bi se osiguralo da je ista sloboda, ili različita osnovna sloboda, zaštićena na prikladan način i da bi se na najbolji način uskladio neki sustav sloboda. Usklađivanje cjelovite sheme slobode ovisi samo o definiciji i opsegu posebnih sloboda ... Ponekad se misli da bi osnovna prava i slobode trebale varirati s variranjem sposobnosti. No pravednost kao nepristranost ovo opovrgava: Ako je minimum za moralnost osobe zadovoljen, osoba zaslužuje sva jamstva pravednosti“ (Rawls 1971: 179, 443). Za procjenu se opravdanosti svojih stajališta Rawls obratio čitateljima obdarenim dvjema moralnim moćima: „Naprotiv, mi shvaćamo osobe kao razborite i racionalne, kao slobodne i jednake građane s dvjema moralnim moćima, [O tim se dvjema moćima, sposobnosti za koncepciju pravednosti i sposobnosti za koncepciju dobra, raspravlja u *Političkom liberalizmu*], te koje u svakom danom trenutku imaju određenu koncepciju dobra koja se može tijekom vremena mijenjati“ (Rawls 2004: 195).

Iz ovog niza navoda slijedi da Rawlsova misao u cijelosti zadovoljava sva tri razloga koja sam uvodno naznačio kao razloge za koje mislim da su omogućili ustrajnost definicije slobode kao alternativnosti izborâ u poveznici s moralnom odgovornošću. Rawlsovo usvajanje ove poveznice moguće je potvrditi i naznakom kantovske interpretacije njegova stajališta na sljedeći način: U Kan-

¹⁷ Utjecaj je Aristotelove filozofije na ovo Rawlsovo stajalište neupitan (v. Rawls 1971: 374). Neupitan je i Rawlsovo uvažavanje katoličkih stajališta o općem dobru i solidarnosti kada su oni izraženi u kategorijama političkih vrijednosti. Ideja općeg dobra, koja potječe od Aristotela i Tome Akvinskog, bitna je za velik dio katoličke moralne i političke misli (v. Rawls 2004: 162-3).

¹⁸ Obveza pomaganja onima u najnepovoljnijem položaju u Sv. Pismu posredno je iskazana u sljedećoj rečenici: „Zaista, kažem vam, meni ste učinili koliko ste učinili jednomu od ove moje najmanje braće“ (Matej 25: 40).

tovoj filozofiji volja je prepoznala sebe kao dobru volju na apriornom području istraživanja uma.¹⁹ Spoznati sebe (dovesti do svijesti) kao dobru volju mogla je volja samo uz pomoć kategorije kauzaliteta.²⁰ Kategorija mogućnosti bila je nužna, ali ne i dovoljna za spoznaju ove činjenice (fakta) čistoga praktičkoga uma.²¹ Dakle, Rawlsov se oslonac na moralne moći zasigurno konzistentno slaže s Kantovim osloncem na „bezuvjetno dobro“. Pravednost naime nije suvislo moguće isključiti iz sadržaja onoga što držimo moralno dobrim. Rawlsovo se određenje smisla za pravednost kao autonomne moralne moći konzistentno slaže s Kantovim poimanjem moralnoga dobra kao bezuvjetnoga dobra. Rawlsovo se određenje mogućnosti izbora pravednosti konzistentno slaže s Kantovim određenjem mogućnosti izbora moralnog dobra. Rawlsov se intelektualni smisao za pravednost konzistentno slaže s Kantovim intelektualnim osjećajem za moralno dobro. No sada treba odgovoriti na sljedeće pitanje: Kako tvrdnja o nepromjenjivosti intuicije moralnoga dobra neproturječno uopće može ne biti u sukobu s tvrdnjom o promjenjivošću međusobno različitih koncepcija o moralnom dobru? Odgovor koji ustvrđuje međusobnu neproturječnost zrcali razlika između intuicije i njezine primjene, te razlika između intuicije i razine usvojene vrijednosti. U Rawlsovom slučaju razliku između definicije pravednosti utemeljene na zajedničkoj nam intuiciji (smislu) za pravednost i opsega njezine primjene te razliku razina njezine prisutnosti u različitim oblicima društvene organiziranosti. Npr. u Antici je intuicija pravednosti bila primjenjivana samo na slobodne građane, ne i na robove. I to bez obzira jesu li ti robovi pali u ropstvo kao ratni zarobljenici, kao ratni plijen, ili su pali u dužničko ropstvo. Ropstvo se opravdavalo nesposobnošću za postizanjem viših kulturoloških razina obvezom vraćanja ratnih troškova, pravom na ratni plijen, te obvezom vraćanja osobnoga duga. No već u Rimskom Carstvu kršćanstvo je zahtijevalo povećanje opsega primjene intuicije pravednosti tvrdnjom o jednakosti svih ljudskih bića. Rastuća prisutnost ove tvrdnje kao novonastale društvene vrijednosti dovela je do njezina javnoga priznanja. No, svakako, time ropstvo nije iskorijenjeno. No završetkom Američkog građanskog rata konačno je dokinuto. Uslijedila je međunarodna zabrana bilo kojega oblika ropstva. Pri tom se nije mijenjala intuicija pravednosti, nego je porasla razina njezine društvene prisutnosti. Ili, npr. ako je ministar u

¹⁹ v. Kant (1995: 13), (1974: 114)

²⁰ v. Kant 1974: 103-4

²¹ v. Kant (1974: 96), (1974: 64-5)

nekoj demokratski izabranoj vladi zbog pritiska javnosti bio prisiljen na ostavku zbog nepravednoga manipuliranja nekretninama, nećemo reći da je uzrok tomu promjena u zajedničkoj nam intuiciji pravednosti, nego je uzrok tomu razina poimanja pravednosti kao usvojena društvena vrijednost. Time je dan odgovor na prethodno postavljeno pitanje.

MOGUĆNOSTI KRITIKE SKEPTIČKIH ARGUMENATA

Ni jedno stajalište koje usvaja bilo koju definiciju slobode ljudskih bića ne smije izbjeći kritiku argumentacije koja opovrgava da su ljudska bića uopće slobodna bića. Naime, u slučaju nemogućnosti kritičkoga odgovora na ovu argumentaciju, da parafraziram Rawlsa: *Priča o moralnosti došla bi do svoga kraja!*

Argument fizikalizma stanja uz pomoć identiteta mentalnih i neurofizioloških stanja uspostavlja kauzalni niz koji vodi do determinizma fizikalnih zakona. Problem ovog argumenta, pri odricanju slobode, ne mora nužno biti u uspostavljanju samog identiteta, nego u uspostavljenom kauzalnom nizu koji ga objašnjava. Postavka je fizikalizma stanja da neurofiziološka stanja znanstveno identitetno objašnjaju mentalna stanja. Njegov kauzalni niz u objašnjujućem smislu ide od fizikalnih teorija pa preko biokemije i neurofiziologije završava s mentalnim stanjima. Na svakoj ustrojstvenoj razini ljudskoga bića ovaj niz uspostavlja svoju identitetnu objašnjujuću moć. Stoga su objekti istraživanja biokemije objašnjivi objektima istraživanja fizike, objekti istraživanja neurofiziologije su objašnjivi objektima istraživanja biokemije, a objekti istraživanja mentalnosti objašnjivi su objektima istraživanja neurofiziologije. Time je uspostavljen objašnjujući temelj ovoga kauzalnog niza: U temelju su fizikalni entiteti koji se gibaju prema determinizmu zakona fizike. No ako i ne prekoračimo okvire ove inačice materijalizma, te ne posumnjamo u ovaj objašnjujući kauzalni niz uključno s razinom biokemije,²² moguće je posegnuti za protuargumentima iz reda neurofizioloških stanja. Na sljedeći način: CNS u složenim mentalnim stanjima izvjesno pokazuje vrlo visoku razinu međuneuronske aktivnosti. Sve mogućnosti ove međuaaktivnosti nisu izračunljive, budući da se radi o potencijalnoj međusobnoj interaktivnosti desetak milijar-

²² Ovaj kauzalni niz moguće je problematizirati u njegovom fizikalnom temelju: kvantni potencijal ne giba se deterministički.

di neurona. Ovaj broj se ipak smanjuje, budući neuroni djeluju u modulima koji sadrže desetke tisuća neurona. Izlazni mentalni potencijal međuaktivnosti modulâ svejedno je ogroman. Jedinstvo svjesnoga iskustva sinteza je ove međuaktivnosti.²³ Stoga se ništa znanstveno dokazano ne suprotstavlja mogućnosti slobodnoga aktivnog izbora nekoga alternativnog mentalnog stanja jedinstvenom sintezom svjesnoga iskustva.²⁴ Ništa se dokazano ne suprotstavlja, npr. slobodnoj mogućnosti izbora razboritosti, suosjećanja i moralnosti, ili mogućnosti slobodnoga izbora njihovih negacija.

Argument nepostojanja kontrole zasniva se na činjenici da ne možemo promijeniti prošlost niti zakone prirode. No to nikako ne znači da ne možemo slobodnom odlukom odbaciti nasljeđa prošlosti neovisno o zakonima prirode. Npr. slobodnom odlukom možemo odbaciti povijesno nasljeđe robovlasništva, a da pri tom uopće nismo upoznati, npr. sa zakonom gravitacije koji svakako konstantno djeluje neovisno o našoj spoznaji istoga.

Argument nesvjesnosti zasniva se na fizičkoj aktivnosti neurona u CNS-u koja prethodi našim svjesnim stanjima. Iz ove prethodnosti izvodi se determinizam kao rezultat fizičke neuronske predvidivosti svjesnih stanja. Protuargumentacija može biti izvedena na sljedeće dvije razine:

1. S izuzecima ograničene mogućnosti upravljanja autonomnih sustava poput disanja i rada srca, mi svjesnom odlukom elektronskom brzinom slobodno upravljamo, npr. našim kretnjama. Npr. ako pomislim na to kako ću pomaknuti desni kažiprst, svakako pobuđujem fizičku aktivnost odgovarajućih modula neurona, no bez moje svjesne naredbe „sada“ moj desni kažiprst se neće pokrenuti. No, ako pomislim na pokretanje desnoga kažiprsta i izgovorim naredbu „sada“, moj će se desni kažiprst pokrenuti u šezdesetom dijelu sekunde. Ako prestanem misliti na pokretanje kažiprsta i izgovorim naredbu „sada“, ništa se neće pokrenuti. Na ovoj razini ne postoji nikakav determinizam koji isključuje slobodnu odluku svjesnoga mentalnog stanja. Usporedno vrijedi:
2. Ako mislim na bilo koji teorijski i/ili praktički problem, npr. na neki moralni problem, svakako pobuđujem nama nepoznato veliki broj fizičke

²³ Pri opisu ove sinteze ističe se aktivna uloga samo-svijesti pri modificiranju tijeka neuronske aktivnosti CNS-a. (v. Popper & Eccles 1983: 373)

²⁴ Izričajni (*token*) fizikalizam dopušta ovu mogućnost: Međusobna interaktivnost modula neurona može pobuditi jedinstveno neurofiziološko stanje koje omogućuje više međusobno različitih mentalnih stanja. Naša svijest u skladu s našim svjesnim iskustvom i svjesnim spoznajama slobodno vrši izbor između ovih alternativa.

interaktivnosti modulâ neurona u CNS-u, te u skladu s jedinstvenim svjesnim iskustvom i spoznajom o ovom problemu aktivno sintetiziram odluku o njemu. Postojanje složene fizičke aktivnosti neurona kada mišlim o međusobno različitim odlukama o nekom moralnom problemu, a koje prethodi mojoj svjesnoj odluci o njemu, nikako ni na ovoj razini nije dokaz u prilog tvrdnji o determinizmu svjesnih stanja i svjesnih odluka. Svijest je aktivan čimbenik pri modificiranjima složenih neuronskih aktivnosti. To što postoji složena neuronska aktivnost od pola do sedam sekundi prije moje svjesne odluke o problemu, nikako ne povlači nesvjesni determinizam koji isključuje moj izbor slobodnom odlukom. Posebno stoga što iza međusobno različitih odluka stoje složene neuronske aktivnosti. Ako postoji način fizičkog utjecaja na ove neuronske aktivnosti, to znači samo mogućnost manipulacije, ali ne i isključenje mogućnosti slobode izbora zbog tobožnje predvidivosti odluke prema činjeničnoj mogućnosti fizičke manipulacije.

ZAKLJUČAK

Rawlsovska kritika alternativnih definicija slobode pokazuje moralnu nadmoćnost Rawlsova prihvatanja definicije slobode kao mogućnosti izbora u poveznici s moralnom odgovornošću. Ovu je poveznicu, u kulturološkom suglasju s ranim povijesnim izvorima, Rawls posebno istaknuo razvijajući ideju o ograničenju slobode u ime slobode. Stoga se može rawlsovski reći da je, npr. sloboda kao manevarsko djelovanje (*leeway freedom*), budući je za nju dovoljno samo stalno prisustvo alternativnih izbora, slobodu svela na njezinu pretpostavku. S druge strane, može se reći da je, npr. sloboda kao izvor djelovanja (*source of choice*) svakako s pravom istaknula ljudsko biće kao izvor izbora i kontrole djelovanja. No svejedno je suočena s poteškoćom nejasnoga određenja ontoloških prioriteta. Naime, utjecati na činjenice svijeta na međusobno različite načine možemo samo ako nam činjenice svijeta to dopuštaju. Stoga nas poteškoća određenja prioriteta uvodi u pasivnost – na iščekivanje da se naše želje preklope s činjenicama svijeta. Teorijsko objedinjavanje ove dvije definicije opravdano je istaknulo slobodnu volju kao izvor djelovanja osloncem na sposobnost racionalnoga izbora. No svejedno je ovdje ostalo neodgovoreno na jedno bitno pitanje: Jesu li svi odnosni racionalni izbori moral-

no jednako vrijedni?²⁵ Rawlsovska kritika neoliberalističke inačice utilitarizma uvjerljivo ukazuje na bitnost ovoga pitanja. Pri konstrukciji svoga društvenog ugovora na načelima pravednosti, Rawls je ukazao na pogubnost zanemari- vanja poveznice slobode i moralnosti. Njegovo razvijanje ideje o ograničenju slobode išlo je u pravcu očuvanja stabilnosti demokratski ustrojenih društava.²⁶ Naime, neoliberalističko odbacivanje moralne obveze društvenoga uravnote- ženja, a u ime spontanosti neometano slobodne tržišne utakmice, može zavr- šiti s jednom vrstom nehumane društvene selekcije: Gubitnici su oni koji su najgori. Njihovo gubitništvo neizostavno društveno posljedično uključuje nji- hove nasljednike – te nasljednike njihovih nasljednika. Odbacivanje moralne obveze društvenog uravnoteženja tako moguće stvara društveni sloj zauvijek gubitnika. Rawlsovo suprotstavljanje stoga ima istaknutu filozofsku vrijed- nost: Sloboda bez moralnosti njezino je prometnuće u neslobodu.

Protuargumentacija u odnosu na skeptičke teze o slobodi pokazuje da ne po- stoje znanstveni dokazi koji bi na nesumnjivo uvjerljiv način morali biti tako protumačeni da bi bilo nužno odricati slobodu kao bitno obilježje ljudskoga bića.

Analiza sadržaja intuicije moralnosti i navedeni primjeri pokazuju konzi- stentnost s mogućnostima njezine primjene. Sloboda tako ostaje pretpostavka moralnosti. Neotklonjiva pretpostavka za mogućnost ostvarenja humanije ka- uzalnosti.

²⁵ Racionalni se izbori jednim svojim dijelom neotklonjivo odnose na moralne izbore. Moralni izbori dio su sadržaja racionalnih izbora.

²⁶ Kako bi se spriječila samovolja poglavito malog broja društvenih dobitnika, kako bi se spriječilo prometnuće ideje demokracije u puki ceremonijalni društveni „ukras“ te kako bi se spriječila destabilizacija društva politički provedena konzumerističkom tržišnom „spontanošću“, te kako bi se umanjila socijalna neosjetljivost prema na ovaj način proi- zvedenom velikom broju u većoj ili u manjoj mjeri društvenih gubitnika.

LITERATURA

- AUGUSTIN, Aurelije (1998) O slobodi volje, Zagreb, Demetra
- ARMSTRONG, David (1968) A Materialist Theory of Mind, London, Routledge & Kegan Paul
- AQUINAS, Thomas De Veritate, [s:/dhs.priory.org/thomas/QDdeVer.htm](https://dhs.priory.org/thomas/QDdeVer.htm), 16. 03. 2019.
- AYER, J. Alfred (1973) Philosophical Essays, London, Palgrave Macmillan
- BENTHAM, Jeremy (2011) Selected Writings, New Haven, Yale University Press
- COPLESTON, Frederick (2003), A History of Philosophy Greece and Rome, London, Continuum
- DAVIDSON, Donald (1970) Essays on Actions and Events, Oxford, Oxford University Press
- FILIPOVIĆ, Vladimir (ur) (1981) Toma Akvinski – izabrano djelo, Zagreb, Globus
- FRIEDMAN, Milton (1951) *Neo-liberalism and its Prospects*, https://miltonfriedman.hoover.org/friedman_images/Collections/2016c21/Farmand_02_17_1951.pdf, 9. 01. 2019.
- FRANKFURT, G. Harry (1969) Alternate possibilities and moral responsibility, The Journal of Philosophy, New York, sv. 66, br. 23, str. 829- 839
- HAYNES, D. John (2006) Decoding mental states from brain activity in humans, Nature Reviews Neuroscience 7, London, str. 523-534
- HOBBS, Thomas (2004) Levijatan, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- INWAGEN V. Peter (1983) An Essay of Free Will, Oxford, Oxford University Press
- KANE, Robert (2002) Free Will, Oxford, u: Oxford Handbook of Free Will, Oxford University Press
- KANT, Immanuel (1995) Osnivanje metafizike čudoređa, Zagreb, Igitur
- KANT, Immanuel (1974) Kritika praktičkog uma, Zagreb, Naprijed
- LIBET, Benjamin (2004) Mind Time: The temporal factor in consciousness, Perspectives in Cognitive Neuroscience, Harvard, Harvard University Press
- MILL, J. Stuart (1988) O slobodi, Zagreb, u: Izabrani politički spisi, sv. 1, Informator
- NAGEL, Ernest (1961) The Structure of Science, New York, Harcourt Brace and World

- NOZICK, Robert (1974) *Anarchy, State and Utopia*, New York Basic Books Inc.
- PETTIT, Philip (2005) *Liberty and Leviathan* https://www.princeton.edu/.../LibertyandLeviathan_PPE_2005.pdf, 18.12.2018
- POPPER, Karl i ECCLES, C. John (1983) *The Self and Its Brain*, Springer International
- RAWLS, John (1971) *A Theory of Justice*, Harvard, Harvard University Press
- RAWLS, John (2000) *Politički liberalizam*, Zagreb, KruZak
- RAWLS, John (2004) *Pravo narodâ*, Zagreb, KruZak
- RAWLS, John (1999) *Justice as Fairness: A Restatement*, Harvard, Harvard University Press
- SINGER, Peter (1975) Review of „Anarchy, State and Utopia” by Robert Nozick, New York, The New York Review of Books, Basic Books Inc.
- YOLTON, W. John (1983) *Thinking Matter: Materialism in Eighteen Century Britain*, Minneapolis, University of Minnesota Press
- WALTER, Henrik (2002) *Neurophilosophy of Free Will*, Oxford, u: Oxford Handbook of Free Will, Oxford University Press

UNDERSTANDING OF FREEDOM AND RAWLS' ATTITUDE

Marko JAKIĆ

University of Zadar

Department of Philosophy

SUMMARY

KEYWORDS:

choice, freedom, human being, morality.

The article deals with the determination of human beings as the essentially free beings. In the introductory part the mutually different definitions of freedom, and the denials that human beings are free beings at all, are indicated. In the first part the basically contexts of the mutually different definitions of freedom, and the basically contexts of refutations that human beings are free beings at all, are indicated. In the second part the Rawls' attitude as well as Kantian interpretation of his attitude is indicated. In the third part counter argumentations were made with regards to skeptical refutations. In the fourth part the possibilities of Rawlsian criticism with regards to alternative conceptions of freedom are established. In the conclusive part the theoretical (social and ethical) superiority of the definition of freedom as the possibility of choice in narrow connection with the moral responsibility is affirmed.